

Дмитро Урсу

З ІСТОРІЇ СХОДОЗНАВСТВА В КРИМУ

Ця розвідка ініційована статтею академіка Омеляна Прицака, яка відкриває перше число поновленого журналу “Східний світ”. Стаття містить розділ про зв’язки акад. А. Кримського з діячами науки і культури Криму у 20-ті роки. Тут згадуються їхні імена, подані роки народження, але замість дати смерті, ніби трагічний символ тоталітаризму – стоїть знак запитання. Справді, доля багатьох діячів кримсько-татарської культури довоєнного часу лишається невідомою. Першу і єдину працю про них написав саме Кримський і вмістив у збірнику “Студії з Криму” (1930 р.), що десятиліття приховувався від читачів. Ми й дотепер обмаль знаємо про життя і діяльність багатьох учених Криму 1921–1941 років, про їхні стосунки з українською сходознавчою школою Кримського, хоча з ними він тісно спілкувався, а декого можна вважати його учнями.

Стаття написана на архівних джерелах, серед них і Служби безпеки України по Криму; вперше в науковий обіг введені автентичні документи про репресії проти діячів науки і культури в 1930 – 1938 роках. Використані й неопубліковані матеріали з фондів Кримського краєзнавчого музею і Бахчисарайського історико-культурного заповідника.

Крим, як і вся Україна [Дашкевич 1991], завжди був своєрідним мостом між Європою та Азією, контактною зоною, де зустрілися західна й східна цивілізації. Правителі Криму добре усвідомлювали це: в Бахчисарайському палаці на залізній брамі викарбувані гордовиті слова одного з ханів: “я – султан двох материків і володар двох морів”. Власне кажучи, Крим був осередком Азії на південному сході Європи. Відомо, що в Кримській державі культура досягла високого рівня, були розвинені освіта й писемність, як і в інших мусульманських народів, неабияк шанувалася історіографія. Жителі добре знали про те, що відбувається в навколишньому світі підтримували жваві

торговельні й культурні зв'язки з сусідами – Україною, Польщею, Туреччиною, Росією, Молдавією.

Приєднання Криму до Російської імперії, з одного боку, відкривало його для широкого проникнення європейської культури; з іншого – колоніальне гноблення призвело до занепаду національної культури й примусової русифікації. Вкрай негативно позначилася на господарстві еміграція татар з батьківщини. Як відзначав А. Маркевич у неопублікованій доповіді, “до приєднання Криму до Росії в ньому була безліч шкіл, але після виселення татар багато з них було закрито” [ККМ, 24584, 57]. Попри це, зв'язки корінного населення з країнами Близького Сходу, особливо з Туреччиною, розвивалися як у торгівлі, так і в культурно-релігійній сфері. Тому російська сходознавча наука постійно цікавилася історією, етнографією, мовою кримських татар. Власне кажучи, сходознавство в Криму мало специфічну форму татарознавства, оскільки інші народи східної культури (караїми, кримчаки) вивчалися епізодично, а більшу увагу приділяли основному етнічному півострову – татарам.

Сходознавство в Криму пройшло кілька етапів. Спочатку вчені переважно цікавилися природними багатствами півостровка й лише побіжно – побутом і звичаями місцевого населення. Це насамперед стосується праць академіків П. Палласа й П. Кепена. Дещо пізніше в Криму починається “археологічний бум”, бо з'ясувалося, що півострів – справжня скарбниця пам'яток минулого. Дев'ятнадцяте століття минуло під знаком археологічного вивчення Криму, цьому сприяло відкриття музеїв у Феодосії та Керчі, діяльність Одеського товариства історії і старожитностей Новоросійського університету, а також місцевих краєзнавців, істориків-аматорів.

Перші, власне сходознавчі, студії на півдні України і в Криму започаткували одеські учені. Так, у 1840 р. лектор Інституту східних мов Рішельєвського лицю О. Алієв викладав кримськотатарську мову також у Херсонській духовній семінарії, а професор В. Григор'єв приїздив до Криму вивчати акти Кримського ханства, для подальшого їх надрукування. Його наступник І. Холмогоров в Таврійській губернії досліджував кримськотатарську мову, зокрема, відмінності між степовим і гірським діалектами [ДАОО, 44, 5, 55, 73; 69, 189]. Одеські сходознавці О. Борзенко, О. Негрі та В. Кузьмін зібрали й опублікували в “Записках” Одеського товариства історії і старожитностей багато документів. До речі, кожен номер цього наукового вісника містив чимало матеріалів про Крим. Уже в першому номері (1844 р.) було подано дві статті В. Григор'єва – про нумізматику Криму, а також про ярилки кримських ханів, переклад О. Негрі турецького рукопису “Історія кримських ханів”, М. Мурзакевич проаналізував повідомлення російського резидента про повалення Крим-Гірея, нарешті, Б. Штерн розповів про караїмські рукописи, зібрані А. Фірковичем.

Становлення Кримського сходознавства припадає на другу половину XIX століття. Із заснуванням 1887 р. Таврійської наукової архівної комісії (ТНАК) на півострові почав існувати дослідницький центр – перший елемент наукової інфраструктури. У цей час вийшли друком дві фундаментальні монографії з історії Кримського ханства В. Д. Смирнова, якого по праву вважають засновником кримської сходознавчої історіографії [Vernadsky 1978, 506–507]. Книги Ф. Ф. Лашкова з аграрної історії та Є. В. Маркова з етнографії сприяли значно глибшому поширенню знання про корінні народи Криму. Разом з тим слід відмітити й вагомий внесок у наукове сходознавство представників цих народів – І. Гаспринського, А. Фірковича, І. Казаса.

Татарознавство як галузь сходознавчої науки значно розвинулось у 20-ті роки, які справедливо вважаються “золотою добою” національного відродження на уламках

колишньої імперії. Основні наукові сили зосередилися в Таврійському (Кримському) університеті, двох сходознавчих музеях і в заснованому у 1923 р. Таврійському товаристві історії, археології та етнографії (ТТІАЕ).

Створений восени 1918 р. у Сімферополі Таврійський університет (спочатку як філія університету Св. Володимира) прийняв видатних учених України й Росії, вже наступного року було вирішено відкрити східний факультет з п'ятьма кафедрами, зокрема арабської та тюрко-татарської філології, мусульманського законодавства. З неопублікованого листування А. Маркевича і В. Бартольда виявляється, що до Сімферополя на викладацькі посади запрошувалися відомі тюркологи, зокрема, добре знаний у Криму А. М. Самойлович [ККМ, 24601, 4]. Але через громадянську війну задум здійснити тоді не вдалося.

Лише восени 1921 р. університет почав набирати студентів на східне відділення, яке весною наступного року розгорнулося в самостійний факультет. Якраз тоді, весною 1924 р., Кримський університет запросив видатного сходознавця І. Ю. Крачковського прочитати лекції студентам східного факультету. Він прочитав тут два спецкурси: "Арабська мова у минулому і сьогодні" та "Арабська література XIX–XX ст.". Крачковський у своєму звіті підкреслює зацікавленість місцевої громадськості: "Нечисленна, але уважна й акуратна аудиторія, окрім студентів університету, складалася з деяких професорів і викладачів, а також представників місцевого населення, переважно татарських учителів" [Крачковский 1924, 53]. Водночас учений відмічає, що навчальний процес зазнав грубої пертурбації від чергової чистки студентства більшовицькою владою.

Після нових реорганізацій [Очерки..., 1993, 82, 88, 91, 114] цей сходознавчий центр діяв до 1941 р. як факультет татарської мови й літератури. На ньому викладали й провадили інтенсивну дослідницьку роботу вчені-сходознавці – професори В. Й. Филоненко, Б. В. Чобан-заде, А. О. Соколов, доцент А. А. Одабаш, асистенти О. А. Акчокракли, А. С. Айвазов, С. Б. Єфетов, І. Н. Леманов, А. Латиф-заде.

Перші троє – сходознавці в повному розумінні слова, досліджували проблеми арабської, перської й тюркської філології, стародавню і середньовічну історію; інші вивчали переважно археологію, історію, етнографію, мову й культуру корінних народів Криму. Крім того, вони вели широку культурно-просвітницьку й публіцистичну діяльність, писали художні твори.

В. Й. Филоненка (1884–1977 рр.) можна вважати лідером кримських сходознавців. Він народився у Тулі, в сім'ї переселенців з України. У 1908 р. закінчив два факультети (східний та історико-філологічний) Петербурзького університету. Його вчителями на східному факультеті були відомі учені – тюрколог В. Д. Смирнов та арабіст Н. А. Медников. Двадцять років (1915–1935 рр.) Филоненко жив і працював у Криму: з 1921 р. він доцент, потім – професор кафедри перської мови Кримського університету (педагогічного інституту), з 1932 р. завідує кафедрою мовознавства [Дашкевич 1967, 29–30; Кононов 1989, 236–237]. У Криму Филоненко співпрацював з ТНАК, був – активним членом ТТІАЕ від дня його заснування, кілька років – заступником голови правління. Вже на другому засіданні ТТІАЕ 30 вересня 1923 р. Филоненко виступив з доповіддю про загадки кримських татар, яка містила філологічний й етнографічний аналіз близько ста зібраних ним загадок [ККМ, 24584, 2]. Слід згадати і видану 1922 р. Факультетом східних мов граматику перської мови.

Филоненко працював і як етнограф, досліджувач духовної культури корінного населення Криму. З етнографії Филоненку належить низка публікацій: "Пісні кримських татар", "Дитячі ігри кримських татар", "Чергові завдання сучасної кримської ет-

нографії”, “Кримські цигани”, “Караїмські прислів’я і приказки” тощо. Вони не втратили актуальності й до сьогодні. Кримський журнал “Ватан” (1991, №10) нещодавно передрукував його “Дитячі ігри кримських татар”. У цьому ж журналі перевидано історичну розвідку про “справу ігумена Парфенія”, під час якої царський суд 1867 р. безневинно засудив до страти трьох кримських татар (1991, №10).

Інший видатний сходознавець Бекир чобан-заде (1893–1939) поет і суспільний діяч, місцевий уродженець, середню освіту здобув у Туреччині, російську мову вивчав в Одесі. Під час світової війни опинився в Угорщині, закінчив 1919 року. Будапештський університет, де навчався у відомого тюрколога Дьюли Немета. Чобан-заде повернувся на батьківщину високоосвіченим філологом, знавцем багатьох європейських і східних мов. З 1920 р. він поринає у суспільне й культурне життя Криму, стає активним діячем патріотичної і демократичної організації “Міллі Фірка”. Згодом учений зближується з більшовиками, займає відповідальні посади в Наркомпросі, обирається членом ЦВК, одночасно викладаючи в університеті східні мови. Восени 1924 р. Чобан-заде назавжди залишає Крим, але не пориває зв’язків з діячами науки й культури; до нього звертаються як до визнаного авторитету з кримськотатарської мови, літератури, історії, його статті регулярно друкуються в журналах “Більги”, “Янги чолпан”, “Ілері”. В 1928 р. Чобан-заде випустив в Сімферополі збірник поезії “Боран”, який став класичним твором кримськотатарської літератури [Ашин 1967, 211–215; Tatars 1988, 259–260].

Чобан-заде відіграв значну роль у переході кримськотатарської, як і інших тюркських мов, на латинську абетку. Він – автор майже 200 наукових праць. Його основні наукові студії: “Кримсько-татарська наукова граматики”, “Кримськотатарська література новітнього часу. Критичні етюди”, “Релігійна реформа і культурний переворот” [Нагаєв 1991, 131–143].

Сходознавець Анатолій Олексійович Соколов – загадкова постать: невідомо, звідки приїхав у Крим і куди незабаром зник, не вдалося встановити й дат його життя. 1928 р. Соколов згадується серед професорів Кримського педагогічного інституту, він викладає порівняльну граматику турецької і татарської мов, історію Близького й Середнього Сходу [Кримський ..., 1928, 10]. На засіданнях ТТІАЕ цього року він тричі (своєрідний рекорд) виступав з доповідями. Їх тематика: походження слова “челебі”; Толстой і Схід; Коран і Кабала. Як бачимо, він різнобічний фахівець. В “Известиях” педінституту Соколов надрукував статтю “Последний из могикиан” – про каліграфічне мистецтво в сучасній Туреччині, в ній показав себе глибоким знавцем східного красномовства.

Що ж до інших сходознавців Кримського університету (з 1925 р. – педагогічного інституту), заслуговує уваги діяльність А. С. Айвазова, О. Акчокракли, А. Одабаша, І. Леманова, А. Лятиф-заде. Перші двоє – найближчі учні й соратники будителя кримськотатарського народу Ісмаїла Гаспринського, після його смерті вони редагували газету “Терджиман”. Названі вище вчені, в 1917–1920 рр. стали провідними діячами визвольного антиколоніального руху. Після встановлення в Криму радянської влади перейшли на викладацьку роботу.

Асан Сабрі Айвазов (1878–1938рр.) закінчив педагогічний інститут у Стамбулі, згодом викладав в Лазаревському інституті східних мов у Москві. З 1922 р. працює на східному факультеті Кримського університету, навчає студентів арабської і турецької мовам [Очерки..., 1993, 114; Fisher 1978, 146]. Наприкінці 20-х років Айвазов стає впливовим членом комітету нового тюркського алфавіту, серед перших друкує численні

літературні й публіцистичні твори латиницею [ЦДАК, 20, 3, 93, 11]. Наукова спадщина Айвазова невелика – він перш за все вчитель і просвітник, письменник і публіцист.

Набагато вагомий внесок у сходознавчу науку Османа Акчокракли (1879–1938 рр.), життєвий шлях якого, як і трагічний кінець, багато у чому схожий на життя Айвазова. Освіту здобув у Петербурзі й Стамбулі, вивчав арабську мову в Каїрі, російську – в Одесі (РБГ). Акчокракли в 1918–1919 рр. викладав у медресе в Бахчисараї, потім у жіночому училищі Дар-уль-муаллімат. Коли в березні 1921 р. відкрився будинок-музей Гаспринського, став його першим куратором, доклав значних зусиль, аби перетворити його на справжній меморіальний комплекс і зібрати чималу бібліотеку. З 1922 р. він – асистент Кримського університету, викладає східні мови, каліграфію, історію [СБУК, 19393, 21–24].

Невтомний збирач фольклору свого народу, Акчокракли взяв участь у великій етнографічній експедиції 1925 р. у степовому Криму – були знайдені численні побутові речі, стародавні рукописи, арабські написи, серед іншого знайшовся рукопис поеми Джан Мухамеда про похід кримського хана разом з Б. Хмельницьким проти Польщі в 1648–1649 рр. Велика наукова цінність знахідки підтверджує те, що українською мовою вона двічі надрукувалася в журналі “Східний світ” (1930; 1993, 11), а втретє побачила світ з докладним аналізом І. Стороженка в першому номері журналу “Козацтво” [Стороженко 1993, 3–18]. Доповідь про це відкриття Акчокракли зробив на 2-й Всеукраїнській коференції у Харкові 1929 р. Раніше про результати етнографічної експедиції він доповідав на засіданні ТТІАЕ, а повернувшись з Харкова, зробив ще одну доповідь [ККМ, 24584, 91 зв.].

Членом Таврійського товариства Акчокракли обрали вже на його третьому засіданні (14 жовтня 1923 р.). Незабаром він став одним з найдіяльніших співробітників ТТІАЕ – не було засідання без його доповіді, виступу. Двічі його великі наукові праці друкували “Известия” ТТІАЕ (1928, 1929 рр.). Інші статті Акчокракли вмістив у журналі “Східний світ” (усього чотири). Слід зазначити, що це єдиний кримський сходознавець, котрий тут друкувався.

Роботи Акчокракли не втратили актуальності, вони часто цитуються різними ученими, а його фундаментальна праця про татарські тамги передрукована в Стамбулі (1983 р.). Лишається додати, що Акчокракли перекладав Пушкіна, Гоголя, Крилова, а як фольклорист, вивчав татарський епос “Чора Батир”, “Легендарний Едіге”, “Кьопланди батир” [РБГ].

До кола татарських просвітителів, що гуртувалися біля Гаспринського, належить і вчений-сходознавець Ісмаїл Леманов (1871–1942). Східні мови він вивчив у Туреччині та Єгипті, потім викладав в ісламській школі в Бахчисараї – Зенджірлі медресе. Як і інші діячі культури Леманов близько знав А. Ю. Кримського, який часто навідувався до Криму [Кримський 1930, 175].

Леманов стає викладачем східного факультету, потім факультету татарської мови й літератури педагогічного інституту; за списком викладачів 1928 р. він старший асистент і викладає арабську й турецьку мови [Очерки..., 1993, 114]. Його наукова спадщина невелика, друкувався він мало, зрідка виступав на засіданнях ТТІАЕ (був прийнятий 1 березня 1925 р. разом з Айвазовим і Одабашем).

Нову генерацію сходознавців наприкінці 20-х років представляв молодий революційний поет, один із перших татар-комуністів Абдула Латиф-заде (1890–1938 рр.). Він недовго вчився в ліцеї Стамбула, потім у Лазаревському інституті в Москві, який не закінчив через мобілізацію в царську армію [СБУК, 19442, 48–55; Ulkusal 1980, 269–

270]. З 1927 р. працював секретарем ЦК комітету нового тюркського алфавіту, в 1931–1934 рр. навчався в аспірантурі Академії красних мистецтв, після повернення – доцент педагогічного інституту [Нагаєв 1991, 220].

У критичному огляді новітньої татарської літератури (1928 р.) Чобан-заде високо оцінив поезію Латиф-заде: притаманні їй глибокі думки, чудову мову, ширість, силу. Сам поет роком раніше вмісив у журналі “Червоний шлях” літературознавчу статтю, пронизану духом більшовицької ортодоксальності й непримиренності. Старших товаришів по перу Айвазова, Акчокракли, Одабаша він відніс до попутників (себе – до пролетарської літератури, революційного крила), про чудового поета-лірика Х. Гірайбая (“що зберіг ще вузько національний відтінок”) зневажливо обмовився, що його не можна віднести навіть до попутників. Науковий доробок Латиф-заде переважно в царині мовознавства, він брав активну участь у переведенні татарської мови на латиницю, розробці її орфографії.

У роки відродження татарської культури Абібула Одабаш (1887–?) разом з Айвазовим і Озенбашли, був одним із впливових і авторитетних лідерів кримськотатарської інтелігенції. Про нього відомо мало, бо з суспільного життя він пішов рано – був репресований після справи голови ЦВК Велі Ібраїмова 1928 р. і зник у сталінському Гулазі. Освіту Одабаш одержав у Туреччині, з 1921 р. займав відповідальну посаду у Наркоматі освіти, займався публіцистикою. Водночас він – доцент педагогічного інституту, викладач татарської мови й літератури [ЦДАК, 20, 3, 27, 24].

Серед викладачів Кримського університету перших років його існування глибокими знаннями середньовічної історії виділявся Микола Львович Ернст (1889–1956 рр.): пізніше він перейшов на музейну роботу і до викладання залучався епізодично. Народився у Києві, вивчав тюркологію у Берлінському університеті, де 1911 р. захистив дисертацію про взаємини Кримського ханства і Московської держави за Івана III. З 1918 р. живе в Криму, де саме відкрився університет: спочатку він бібліотекар, потім – доцент. З приходом червоних залишив університет і в 1921–1937 рр. завідував археологічним відділом у Центральному музеї Тавриди [Храпунов 1989, 111–112].

Хоча Ернст основну увагу приділяв археологічному дослідженню найдавнішої історії, він не полишив “першого кохання” і далі вивчав міжнародні стосунки Кримського ханства за середньовіччя. У 1927–1928 рр. надрукував про це дві ґрунтовні статті: перша – про кримсько-московсько-генуезькі взаємини XVI ст., в другій через аналіз широкого кола джерел довів, що в зведенні Бахчисарайського палацу брав участь архітектор Івана III Алевіз Новий. Ернст переклав з німецької та підготував до друку книгу Тунмана “Кримське ханство” (вийшла в 1936, 1991 рр.). Ернст був серед засновників ТТІАЕ, часто виступав з доповідями на історичні, етнографічні й мистецтвознавчі теми.

Окрім Кримського університету (педагогічного інституту), в Криму діяв інший сходознавчий центр – Таврійське товариство історії, археології та етнографії. Ця громадська структура діяла з 1923 р. по 1931 р.) (останнє засідання відбулося 15.01.1931 р.). Усього проведено 113 засідань, заслухано і обговорено кілька сот доповідей, переважно татарознавчих. У статуті, прийнятому в березні 1923 р., мета Товариства формулювалася так: вивчення місцевої історії, старожитностей і побуту, пробудження інтересу до цього громадськості. “Найближче засідання – розшук, дослідження та опис письмових і речових пам’ятників історії, старожитностей нашого краю; сприяння їх збереженню; вивчення побуту народів Криму, їхньої культури й творчості; вивчення минулого Тавриди й усього півдня Росії” [ККМ, 24583, 1].

Серед засновників ТТІАЕ Арс. Маркевич (незмінний голова), Ернст, Филоненко, Акчокракли, Боданинський, Лінниченко, Деревницький, С. Муфті-заде, з інших міст – Д. І. Багалій (Харків), Г. В. Вернадський, С. М. Шапшал [ККМ, 24589, 1–12; 24585, 4]. На засіданні 22 березня 1925 р. до Товариства обрано Михайла Грушевського [ККМ, 24584, 24], трохи згодом – академіків Бартольда, Крачковського, Марра. Окремо слід сказати про Н. І. Полонську-Василенко, майбутнього видатного українського історика, яка, незважаючи на молодість, зажила неабиякого авторитету серед краєзнавців Криму. Вперше вона завітала на засідання ТНАК ще у вересні 1916 р., а вже через місяць стала членом комітету. 31 жовтня того ж року вона робить дві доповіді, про що в протоколі записано: “Повідомлення пані Полонської вислухане з великим інтересом і збори висловили їй глибоку вдячність”. Трохи нижче у протоколі відзначено, “що працюючи в архіві таврійського губернатора, вона знайшла дві в’язки ордерів князя Потьомкіна і графа Зубова, що вважалися втраченими”. На засіданнях ТНАК у бурхливому 1917 р. двічі читалися доповіді, надіслані невтомною київською дослідницею. У ТНАК шість разів звучали наукові праці Полонської, а в “Известиях” опубліковані три її статті. У цей час вона готувала й монографію “Заселення південної України”. Пізніше, 1922 р., Полонську обрали асистентом кафедри російської історії Кримського університету, але вона чомусь лишилася в Києві [Ульяновський 1992, XXIV].

Але повернімося до ТТІАЕ. У перший рік його існування відбулося 5 засідань і заслухано 18 доповідей. Наступного року – 12 засідань і 21 повідомлення, переважно з археології та краєзнавства, але з’являється і сходознавча тематика: С. Б. Єфетов доповідав про минуле караїмів, а І. С. Кая – про кримчаків. На кінець року – Товариство налічувало 140 дійсних і 9 почесних членів [ККМ, 24585, 1–14]. На засіданнях ТТІАЕ виступали й гості, академіки С. Платонов “Спогади про дослідників Криму” і С. Жебелев “Геродот і скіфські боги” [ККМ, 24585, 20].

У 1927–1929 рр. Товариство видало три номери “Известий”, багато статей сходознавчої тематики. Так, у першому номері вмістили свої розвідки як місцеві вчені (Филоненко, Боданинський, Ернст, Якуб Кемаль, Єфетов, Кая, Акчокракли), так і столичні сходознавці (Бартольд, Крачковський, Марр, Самойлович) – майже всі стосувалися історії та етнографії корінних народів півострова. У наступному номері надруковані студії Акчокракли, Филоненка, Ернста, Полканова, Маркевича. Останній номер відкривала директивна, як тоді говорили, стаття партійних ідеологів з вказівками, що і як писати кримським ученим. У статті закидалося, що в попередніх номерах відсутні публікації з історії Криму російського періоду, історії революційного руху, громадянської війни й радянського періоду. То було суворе попередження. Далі в номері знову знаходимо розвідки Ернста, Акчокракли, Филоненка, Полканова.

У ті ж роки, що й “Известия” ТТІАЕ (1927–1929 рр.), вийшли три номери “Известий” Кримського педагогічного інституту. І в них чимало цікавих сходознавчих студій. У першому номері привертає увагу стаття українського вченого-античника О. М. Деревницького (1859–1943 рр.), першого декана історико-філологічного факультету Таврійського університету про арабську архітектуру Магрибу. У другому номері виділяються статті професорів Филоненка й Соколова, в третьому – дві праці Филоненка, одна з яких – “Грибоедов і Схід”.

У своїй розмаїтій діяльності Товариство підтримувало тісні зв’язки з ученими України. На засіданнях ставилися питання зміцнення творчих контактів і запровадження досвіду української науки. У лютому 1926 р. при обговоренні підсумків краєзнавчої роботи головуючий Арс. Маркевич зауважив, ще ця робота в Україні йде значно краще

і що кримські краєзнавці мають брати приклад [ККМ, 24584, 40]. У грудні 1929 р. заслухано доповідь голови Севастопольської філії ТТІАЕ проф. В. Смоліна “Сходознавство на Україні”, він щойно повернувся з Харкова, де відбувся Всеукраїнський сходознавчий з’їзд. Смолін докладно розповів про структуру й роботу ВУНАС, журнал “Східний світ”. І зробив висновок: “Беззаперечно, на Україні провадиться велика робота, а Крим відстає”. Інші члени кримської делегації [Акчокракли, Ю. Марті] доповнили доповідача. На закінчення Маркевич погодився з висновком про необхідність поживавити сходознавчу роботу в Криму [ККМ, 24584, 9]. Справді, в Криму діяльність Всесоюзної асоціації сходознавства майже не відчувалася. Вона здійснила лише одну важливу справу – комплексну експедицію 1925 р. по вивченню кримськотатарської культури. Слід, однак, відзначити, що Кримське відділення ВНАС існувало лише на папері, а всі її функції перебрало собі ТТІАЕ.

Успішна наукова діяльність добровільного Товариства значною мірою завдячує його невтомному голові – Арсенові Івановичу Маркевичу (1855–1942 рр.). Він походив із старовинної української родини, закінчив Варшавський університет, знав багато іноземних мов. З 1883 року жив у Криму, який став для нього другою батьківщиною. Член ТНАК від дня її заснування, Маркевич невдовзі стає її фактичним керівником (формально з 1908 р.). Після заснування Таврійського університету, якому він передав свою велику бібліотеку, Маркевич деякий час викладає тут і очолює місцевий архів, звідки його брутально вигнали більшовики 1926 р. [ККМ, 24584, 53–53 зв.]. За великі наукові заслуги у 1927 р. Маркевича обрано членом-кореспондентом АН СРСР. Його перу належить фундаментальне дослідження “Топоніміка Криму”. За своє довге життя він зібрав величезну бібліографічну картотеку “Таврика”, яка тепер зберігається в Санкт-Петербурзі, де Маркевич помер під час блокади [Кошлякова 1961, 233–238].

Велику роботу з татарознавства провадили кримські як археологічні й краєзнавчі, так і спеціалізовані музеї. Кількість музеїв у Криму постійно зменшувалась: у 1925 р. їх було 16, із них 7 – головних, підпорядкованих безпосередньо Москві [ЦДАК, Р-20, 3, 25, 7]; у вересні наступного року їх лишилося 10 [ЦДАК, Р-2865, 2, 2, 2]. З 1921 р. існував Кримський обласний комітет у справах музеїв і охорони пам’ятників мистецтва (КримОХРІС), на чолі якого (до серпня того ж року) стояв відомий археолог Г. Бонч-Осмоловський, потім О. Полканов [ЦДАК, Р-3814, 1, 292, 1-2].

А кримські музеї мали суто сходознавче спрямування – Бахчисарайський ханський палац і Східний музей у палаці Бухарського еміра в Ялті. Деякою мірою до них належав і краєзнавчий музей у Євпаторії, що зберігав культурні надбутки караїмського народу.

Як відзначалося на музейній конференції 1926 р., Бахчисарайський палац – пам’ятка кримськотатарського будівельного мистецтва XV–XVIII ст. Розташований в ньому музей кримськотатарської культури складають відділи художньо-кустарних промислів, етнографії, археології і бібліотека татарської писемності. Як філія існує меморіальний музей І. Гаспринського. Далі сказано: “Сфера наукової діяльності Бахчисарайського музею – вивчення кримськотатарської культури у всьому її обсязі” [ЦДАК, Р-2865, 2, 2, 3–4].

Засновник і багаторічний керівник музею Усейн Боданінський (1877–1938 рр.) здобув освіту в Строганівському художньо-промисловому училищі. Після повернення до Криму викладав у різних навчальних закладах, брав активну участь у суспільно-політичному житті в лавах “Міллі Фірка”. Архів зберігає наказ Таврійського губернського комісара Тимчасового уряду від 4 жовтня 1917 р. про призначення художника У.

Боданінського завідуючим палацом [БЗ, 11, 1]. Він же, разом з Акчокракли, організував будинок-музей Гаспринського. Що стало, до речі, чи не основним звинуваченням Боданінського: “працюючи до 1934 р. директором Бахчисарайського музею, використав своє службове становище для популяризації спадщини відомого засновника пантуркізму в Росії мурзи Ісмаїла Гаспринського” [СБУК, 19442, без пагінації].

Завдяки наполегливості Боданінського, музей одержав у 1919 р. грошову допомогу від Бахчисарайської міської управи [БЗ, 12, 1]. В умовах громадянської війни тривогу за унікальну пам’ятку східної архітектури висловлювали В.Бартольд і М. Марр. У листі першого до Маркевича (травень 1919 р.) повідомлялося, що Марр, який очолив Східний відділ Державної археологічної комісії, хоче послати його, Бартольда, в Бахчисарай. Щоб з’ясувати, в якому стані ханський палац, чи не постраждав від воєнних дій і що можна зробити для його збереження й вивчення [ККМ, 24601, 5].

Про наукові скарби, зосереджені в Бахчисарайському музеї завдяки клопотанням його директора, говорив акад. Крачковський, який побував тут навесні 1924 р. Він розповідав, що в палаці зберігаються численні рукописи, найцінніший з них написаний 1174 р. арабською мовою. Його придбав і подарував музею професор Чобан-заде. Тоді ж таки, продовжував московський гість, музей збагатився частиною бібліотеки Зінджирлі медресе, яка не одне століття була осередком вищої освіти на півострові. У ньому чимало старовинних і цінних видань з Єгипту, Багдада й Стамбула – всього близько 150 [Крачковский 1924, 54–56].

В архіві Бахчисарайського заповідника збереглися звіти музею за 1922, 1926/27, 1927/28 і 1932 роки. У звіті за 1922 р., наприклад, мовиться: “Час надзвичайно важкий – голодомор і тиф, загинуло до 40% населення району, в тому числі два співробітника музею... У зв’язку з тяжким матеріальним станом перейшов на посаду лектора Таврійського університету вчений секретар музею і куратор будинку-музею Гаспринського О. Акчокракли [БЗ, 26, 7]. У штаті музею в 1927 р. працювали директор Борданінський, його заступник Мемет Вехбі Шейх-заде – історик і арабіст, а також молодий М. М. Казас – помічник куратора [БЗ, 28, 3]. 1932 р. кількість працівників збільшилося до 7, серед них – жодного члена партії [БЗ, 21, 1].

Нечисленні працівники Бахчисарайського музею на чолі з Боданінським провадили велику науково-дослідну роботу з археології, історії, вивчали мистецтво й мову кримських татар. То був важливий краєзнавчий і культурологічний осередок. На авторитетній нараді у вересні 1927 р. відзначалося, що Боданінський прочитав багато лекцій про мистецтво кримських татар як у Бахчисарай, так і в різних установах столиці автономної республіки – педагогічному інституті, робітничому факультеті, робітничих клубах. Співробітники музею консультували кримських татар при підготовці нових вистав, оформленні декорацій, виготовлення костюмів, тлумаченні сюжетів історичних п’єс. У містах України, Москві й Ленінграді вони провадили пошуки літературних та ілюстрованих матеріалів з етнографії кримських татар [ЦДАК, П-1, 1, 712, 8].

Боданінський був одним з найбільш авторитетних і плідних сходознавців Криму. Архівні документи зберігають високі оцінки Боданінського як музейного працівника. Так, у 1928 р. в його характеристиці написано: “Добрий знавець кримськотатарської культури. Крупна научна одиниця серед татар” [ЦДАК, Р-20, 3, 86, 25]. У 1925 р. він очолив етнографічний загін експедиції з вивчення татарської культури в степових районах. В 1928 р. і пізніше Боданінський брав участь в археологічних розкопках. Етнографічні, археологічні й історичні розвідки його друкувалися в журналах “Новый Восток”, “Крым”, “Ілери”, в “Известиях” ТТІАЕ тощо. Остання праця Боданінського

“Археологічне й етнографічне вивчення татар у Криму” (1930 р.) передрукована в журналі “Ватан” 1993 р.

У плані на 1934 р. передбачався переклад книги Евлії Челебі “для правильного розуміння феодальної формації під кутом зору марксистсько-ленінської методології”, видання 75 актів з казиаскерської книги початку XVI ст. Ці задуми, однак, не здійснилися, бо незабаром почалися репресії. Наказом Наркомпросу від 1 січня 1934 р. звільнено з роботи Шейх-заде, а 10 лютого – директора Боданінського без усякого мотивування. А поряд ще один наказ: “звільняється науковий працівник Нейман у зв’язку з припущеними політичними помилками” [БЗ, 29, 31].

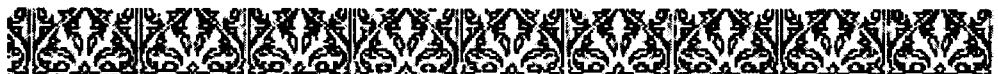
На зміну фахівцям, залюбленим у свою справу, прийшли молодосвідчені партійні висуванці. Науково-дослідна робота занепала, директори часто змінювалися. Перед війною започаткувався той пропагандистський напрям музею, який став провідним після депортації з Криму татарського народу. В його основі – відверта фальсифікація історії, намагання зітерти з пам’яті саму згадку про корінне населення. Вже 1936 р. партійні контролери занотували як великий недолік музею відсутність у ньому відділу соціалістичного будівництва [ЦДАК, Р-2865, 2 14, 14]. Його негайно створили, а екскурсії по Бахчисараю обмежувалися такими сюжетами – перебування в Криму Суворова й Пушкіна, історія “возз’єднання” Криму з Росією.

Східний музей у Ялті був створений в палаці еміра у Бухарського 1921 р., але ще довго облаштовувався [ЦДАК, Р-20, 3, 47, 145]; спочатку ним керував І. Роджеро, а потім сходознавець Якуб Кемаль до його звільнення та арешту в березні 1929 р. [ЦДАК, Р-20, 3, 85, 81]. Якуб Маметович Кемаль (1885–1939) здобув освіту на геологічному факультеті Стамбульського університету, навчався в Бейруті, потім у спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, де його учителем був А. Кримський. У 1917–1920 рр. був казиаскером, потім виконував обов’язки кримського муфтія [Гордлевський 1927, 219]. В радянські часи проти його прізвища стояла одіозна позначка “Политически неустойчивый” [ЦДАК, Р-20, 3, 86, 54].

Завдання Східного музею визначалися так: збирання і показ матеріалів художньо-промислового виробництва і мистецтва південнобережних татар, а також народів Сходу, які мали вплив на населення Південного берега Криму. Науково-дослідницька діяльність, говорилося у статуті, повинна обмежуватись вивченням етнографії та мистецтва татар Південного берега Криму, а також тих зразків мистецтва народів Сходу, яким він володіє” [ЦДАК, Р-2865, 2, 2, 4, зв.].

Східний музей описав видатний тюрколог В.Гордлевський, який відвідав Ялту в 1927 р. [Гордлевский 1927, 220–222]. У музеї, відмічає він, 65 рукописів і стільки ж ярликів, фірманів, юридичних документів кримських ханів; писані вони різними мовами – арабською, перською, турецькою (османською). Всі ці матеріали зібрані у селах кримськими сходознавцями Акчокракли, Боданінським, Якубом Кемалем. Музей мав чимало матеріалів з історії суфізму в Криму; як відомо, директор Якуб Кемаль був визнаним фахівцем у царині ісламського містицизму. Було в музеї багато предметів матеріальної культури: “Тут зібрано велику кількість ковдр, східної зброї і предметів хатнього вжитку. Музей цікавий і безперечно має майбутнє. Він користується великою популярністю серед населення”, – писав відомий у Криму музейний діяч О. Полканов [ЦДАК, Р-3814, 1, 130, 31].

Крім двох сходознавчих музеїв, присвячених історії та культурі татарського народу, був ще один, зосереджений на вивченні караїмів. Йдеться про етнографічний музей у Євпаторії, що мав велику бібліотеку. При спеціалізації музеїв передбачалося,

що Євпаторійський музей має бути суто етнографічним і складатися з двох відділів – караїмського і татар степового Криму. Неабиякого піклування потребувала бібліотека [ЦДАК, Р-2865, 2, 2, 6], заснована у 1916 р. караїмським гахамом С. М. Шапшолом [Кононов 1989, 252–253]. Бібліотеку Карай Бітікліті 1924 р. відвідав І. Крачковський. У звіті він писав, що тут велика колекція листів караїмських громад у Єрусалимі, Дамаску, Каїрі, Стамбулі, Кракові, Литві й Чуфут-Кале. У рукописному відділі зберігалося до 150 найменувань. Було й чимало єврейських і арабських єврейською абеткою книг [Крачковський 1924, 57]. Вважається, що до революції тут налічувалося п'ять тис. одиниць книг і близько тисячі рукописів. Але в 1926–1927 рр. значну частину бібліотечних фондів вивезли до Ленінграда, причому чимало книг і рукописів загубилося. Наприкінці 1937 р. була зроблена спроба перевести Євпаторійський краєзнавчий музей у приміщення закритої мечеті. В бібліотеці й музеї тоді нібито налічувалося 18 тис. томів різними мовами. Музейне керівництво вирішило: якщо цю літературу годі використати в Криму, то її слід передати до бібліотеки ім. Леніна в Москву [ЦДАК, Р-2865, 2, 14, 26 зв.].

Менше, ніж музеї, зробили для сходознавства Російське товариство з вивчення Криму і Кримський науково-дослідний інститут (КримНДІ). Перший засновано 1923 р., з його правлінням у Москві, а в Криму було місцеве відділення, його очолював нарком освіти Усейн Балич, а до президії входили відомі громадські діячі Амет Озенбашли й Халіль Чапчакчи (нарком охорони здоров'я). Основний напрямок діяльності Російського товариства з вивчення Криму – вивчення природних багатств і курортологія; історія та етнографія були на останньому місці. Бездіяльність організації постійно зазнавала критики: Полканов назвав ситуацію катастрофічною, інший виступаючий сказав, що з керівництвом існує тільки паперовий зв'язок [ЦДАК, П-1, 1, 712, 12–24]. У 1936 р. з'явилося НДТВК (Науково-дослідне товариство вивчення Криму), яке нібито об'єднувало дві тисячі членів [ЦДАК, Р-3814, 1, 136, 34]. Зберігся його план роботи на 1937 р. – справжня утопія, так і не здійснена [ЦДАК, Р-2865, 2, 14, 21–25]. Загалом, як це товариство, так і КримНДІ були бюрократичними установами під щільною опікою більшовиків. “Добровільність” мала примусовий характер, а звіти про роботу повні приписок.

Кримський НДІ, заснований 1925 р., пережив численні реорганізації: до 1932 р. він вивчав лише природні ресурси, потім одержав назву КримНДІ національно-культурного будівництва й краєзнавства. Нарешті, з січня 1937 р. він став КримНДІ татарської мови та літератури. До 1936 р. в ньому працювало лише 4 співробітники, потім їх кількість збільшилася до 10. Головне завдання – підготовка двомовних словників, що означало більшовизацію і русифікацію татарської мови. Умови праці були вкрай несприятливі: весь інститут розміщувався в одній кімнаті, більшість науковців через низьку платню одночасно займалася викладацькою роботою [ЦДАК, П-1, 1, 1814, 56–57].

Попри низки державних установ, що мали дбати про збереження пам'яток культури і мистецтва, саме в 20-ті роки систематично руйнуються архітектурні споруди. КримОхріс отримав догану за те, що влітку 1923 р. витратив кошти на ремонт мечетей Шор-Джамі й Хан-Джамі в Карасубазарі. Треба стягнути витрати з віруючих мусульман, – сказали музейним працівникам [ЦДАК, Р-20, 3, 72, 6]. Невдовзі почалося руйнування культових споруд – церков, мечетей, кладовищ; у Севастополі підірвали навіть пам'ятник адміралу Нахімову, в Карасубазарі зруйнували чудову пам'ятку татарської архітектури XVII ст. – громадські лазні [ЦДАК, Р-3814, 1, 321, 4]. Боданінський, Акчокракли і Ернст у травні 1928 р. склали акт про те, що місцева влада в Карасубазарі “чинить у місті

небачені вандалізми” – розібрала мінарети трьох старовинних мечетей для потреб будівництва.

Розвиток кримської науки і культури в 20-ті роки йшов украй суперечливо. Соціально-культурні процеси в Криму мали багато спільного з сусідньою Україною. Насамперед, це стосується політики коренізації, яка в Криму набрала рис татаризації. Як і в Україні, виявом цього був бурхливий розвиток гуманітарних наук, особливо історії, етнографії, мовознавства [Гунчак 1993, 188–189]. Партійні керівники Криму постійно закликали, враховувати досвід коренізації в Україні [ЦДАК, П-1, 1, 870, 45].

Та, як і в Україні, коренізація тут йшла повільно, бо зустріла прихований опір компартійної верхівки, що складалася з великоросів. Якщо в Україні націонал-комуністи вважали комуністів-ортодоксів “окупаційною партією гастролерів”, то майже так само казали і про кримських комуністів. Коли у Москві обговорювалася так звана справа Велі Ібраїмова, доповідач зауважив, що більшовицький актив Криму – це росіяни – люди прийшли, які осіли тут після лікування; це фізично хворі люди, непричетні до кримських справ [ЦДАК, П-1, 1, 713, 3].

Більшовицька пропаганда галасувала про “успіхи” татаризації, але факти засвідчують інше. В педінституті, відзначає документ обкому партії, різко переважають: росіяни та євреї – понад 80%, татар лише 6,5%. На татарському відділенні всього 28 студентів з 505 [ЦДАК, П-1, 1, 689, 38-40]. “Що нам дає педін?” – запитував один промовець у 1929 р. і сам відповідав: “За три роки випустив аж 6 татар-учителів” [ЦДАК, П-1, 1, 870, 52]. Інший промовець констатував “майже певну відсутність наукових кадрів з корінного населення” [ЦДАК, П-1, 1, 907, 36]. Слід сказати, що дискримінації зазнавали і українці, яких у Криму, за офіційними даними, нараховувалося 70 тисяч чоловік, які мали тільки одну школу на 43 учні [ЦДАК, П-1, 1, 813, 2; Р-20, 3, 96, 10].

Період 1921–1928 років дослідницька література розглядає як “золоту добу” культурної історії Криму [Lazzerini 1990, 324], як нетривалий час татарського відродження. Серед вчених-сходознавців варто назвати ще двох. Усейн Балич, нарком освіти в 1924–1928 рр., видав 1925 р. книгу “Національна культура та історична доля кримських татар”, наступного року вийшла книга Амета Озенбашли “Трагедія Криму під ярмом царизму”. В них спростовано чимало хибних тверджень колоніальної історіографії на минуле кримськотатарського народу, його самостійну державу. Книги Балича й Озенбашли викликали чималий розголос у кримському суспільстві.

Значно розвинулося мовознавство завдяки переходу на латинську абетку. Широко вивчалися діалекти татарської мови, велась словникова і термінологічна робота, точилася дискусія про унормування живої розмовної мови. Підготовка мовної реформи йшла під пильним оком партійних органів. Введення латинської абетки, як записано в рішенні обкому партії від 30 червня 1927 р. “... буде революційним фактором, прогресивним кроком у справі політичного і культурного піднесення трудящих мас” [ЦДАК, Р-20, 3, 47, 64]. Було створено Товариство друзів ново-тюркської абетки, яке на початку 1928 р. налічувало 6 тисяч; був складений 5-річний план переходу всієї писемності на новий алфавіт [ЦДАК, Р-20, 3, 73, 42–51]. У жовтні 1927 р. відбулася кримська мовна конференція; на ній основні доповіді зробили відомі учені-татарознавці – Чобан-заде, Айвазов, Умер Іпчі, Ягья Байбуртли, Керім Джемалетдінов.

Розвиток татарської науки і культури був брутално зупинений на початку 1928 р., коли в Криму різко змінилася політична обстановка у зв’язку із справою Велі Ібраїмова, голови ЦВК, який був засуджений до розстрілу. Почалася перша хвиля репресій проти кримськотатарської інтелігенції; напрямок удару вказав сталінський поплічник Молотов.

За спиною Ібраїмова, заявив він на засіданні оргбюро ЦК, стоять люди більш культурні. Першим був названий Озенбашли: “виднейший”, “авторитетный литератор”, “очень влиятелен” – так його характеризували на цій нараді [ЦДАК, П-1, 1, 713, 2–7].

У другій половині 1928 р. в Криму почалася шалена антитатарська компанія. Згортається коренізація, хоча на словах вона триває, обмежується свобода творчості, закриваються наукові видання, що унеможливило публікацію досліджень, посилюється русифікаторський запал чиновників. Було репресовано, за іноземними джерелами, 3500 чоловік [Fisher 1978, 140–141; Ulkusal 1980, 243–249]. Заарештовані й засуджені до страти Озенбашли та Одабаш, пізніше смертельний вирок замінено десятима роками таборів; сотні татар відправлено на Біломорканал, Соловки. В січні наступного року У. Балич отримав 3 роки таборів, а згодом – 10 років [СБУК, 17813, 61]. Звільнений з роботи й заарештований директор Східного музею Якуб Кемаль. “Он хотел там, хотя бы в музее, создать Крымское ханство и показать все его прошлое” – ось звинувачення йому [ЦДАК, П-100, 1, 141, 12].

Не минула лиха доля й учених-росіян: репресували археологів П. П. Бабенчикова і В. Ф. Смоліна. Перший завідував Севастопольським краєзнавчим музеєм, заарештований у липні 1930 р. Засуджений до таборів разом з іншими ученими-істориками у “справі Академії наук”. Смолін очолював Херсонський археологічний музей, освіту здобув на філософському факультеті університету в Галле (Німеччина), потім закінчив історико-філологічний факультет Казанського університету. Заарештований у лютому 1931 р. за звинуваченням “...у виступах і лекціях з питань археології, зв’язуючи ці питання з сучасністю, вів контрреволюційну агітацію” [СБУК, 0236, 15–16]. Через два місяці його звільнили, але в Криму він працювати вже не зміг.

У місцевій пресі розгорнулася наклепницька кампанія проти Чобан-заде, Озенбашли, Айвазова, інших діячів науки і культури. Їх голосливо звинувачували в буржуазному націоналізмі, пантюркізмі тощо. На нараді вчителів чулося й таке: “Брошура Озенбашли про еміграцію татар дуже шкідлива... Вірші Чобан-заде нездорові, там ви можете знайти відображення програми міліфірковців і націоналістів... Підручник Одабаша і Аджи Асана... написаний в меншовицько-есерівському дусі... У дитячих книжках ви знайдете теж багато контрреволюційних моментів” [ЦДАК, П-1, 1, 870, 51–128]. На іншому шабаші згадали, нібито Айвазов і Одабаш заявляли, що “Маркс не народився для Сходу” [ЦДАК, Р-20, 3, 96, 11 зв.].

Мова реформа набула гострополітичного характеру, використовувалася для переслідування старої інтелігенції, русифікації татарської мови, звідки вилучалися терміни арабського, перського й тюркського походження і замінювалися латинськими й російськими. З’явився новий ворог народу – “арабіст”: “...арабський алфавіт є класовою зброєю в руках мусульманського духівництва і буржуазії для пригнічення трудящих мас ... вести рішучу боротьбу проти залишків арабістів” [ЦДАК, Р-20, 3, 93, 29].

Особливу ненависть партократії викликав той очевидний факт, що латинський алфавіт значно раніше, ніж у СРСР, запровадив у Туреччині Кемаль-паша. Завідуючий агітпропом, відомий русифікатор Рамазан Александрович на обласній нараді накинувся на Чобан-заде, який нібито заперечував провідну роль компартії у мовній реформі: “Націоналістичні елементи пробують довести, що запровадження новотюркського алфавіту – це їх досягнення... Роль компартії повністю змазують і про неї говориться набагато менше, аніж про Кемаль” [ЦДАК, П-1, 1, 870, 55]. Відомих учених-мовознавців не допустили на нову мовну конференцію 1934 р., вдалися до молодих. “Але ці люди виявилися непідготовленими... Надіслали людей в Москву, щоб одержати установку,

але їх там ще більш заплутали”, – скаржився секретар обкому [ЦДАК, П-1, 1, 1364, 2–4]. Партійні невігласи втручаються у складні питання мовознавства. У постанові обкому “Про підготовку до мовної конференції відзначалося, що готували дві перші конференції і виступали з основними доповідями на них Умер Аджи Асан, Чобан-заде, Айвазов, Лятиф-заде, Леманов, Акчокракли, Байбуртли. Вони займали всі основні ділянки “мовного фронту” і нібито прагнули відгородити татарську мову від російської. Мовляв треба покінчити із сходитизацією і орієнтуватися “на загальну соціалістичну культуру” [ЦДАК, П-1, 1, 1303, 167–169].

Після мовної конференції в жовтні 1934 р. більшовизація і русифікація кримськотатарської мови прискорилися. Рівень мовної деградації відобразив “червоний філософ”, доцент КПІ П.Ляшенко, якого раніше звинувачували в націоналізмі, але він швидко “виправився”. 1940 р. у “Записках” КПІ він надрукував симптоматичну статтю “Розвиток Леніним і Сталіним марксистського вчення про мову”, де з гордістю пише, що зі сторінок політичної і художньої літератури кримських татар зникло багато арабських, турецьких і перських термінів. “Тепер вже ніхто не використовує такі арабські слова як шура (рада), інкіляб (революція), іттіфак (союз), шуар (лозунг)”. Своїх колишніх колег він називає не інакше, як “ганебні агенти імперіалістичних розвідок”, “кримськотатарські буржуазні націоналісти”. Директор КримНДІ, кажучи про випуск словників кримськотатарської мови, відзначає як позитивне те, що в них “виключаються у масовій кількості арабські слова” [ЦДАК, П-1, 1, 1814, 85].

Але повернімося до 1934 року, коли партократія завдала нового удару кримськомовному сходознавству. Після закриття Таврійського товариства історії, археології та етнографії в 1931 р., обезглавлення Східного музею в Ялті й Бахчисараї, прийшла черга єдиного в Криму вищого навчального закладу – педагогічного інституту (КПІ). У травні 1934 р. обком партії прийняв ухвалу, в якій визначалося “провести систематичне викриття перекручень і ворожих виступів викладачів КПІ, які протягували до останніх днів ворожу ідеологію, забезпечити їх зняття і заміну”. Далі йшли прізвиська: Деревицький, Лук’яненко, Акчокракли, Леманов [ЦДАК, П-1, 1, 1303, 51]. Про Деревицького уже згадувалося, то кілька слів слід сказати про професора-мовознавця О. М. Лук’яненка (1879–1974 рр.); він із двома золотими медалями закінчив Київський університет, з 1920 р. в Криму завідував відділенням російської мови в КПІ. Проскрипційний список швидко зростає: до “ворогів народу” додалися Айвазов, Аджи Асан, Чобан-заде, Байрашевський, Лятиф-заде, Байбуртли [ЦДАК, П-1, 1, 1364, 2–3; 1303, 162].

Погром педагогічного інституту був цілковитий – всю висококваліфіковану професуру безжалісно викинули з роботи; інші тікали з Криму, рятуючи життя (Лук’яненко, Пузанов, Максимович). Навіть Филоненко, який поводився вкрай обережно й ніколи не виступав на зборах, наступного року мусив тікати. Він опинився аж у м. Турткуль, тодішній столиці Каракалпацької АРСР, де працював у науково-дослідному інституті й викладав в учительському інституті.

Розгром 1934 року фактично зруйнував науку й культуру Криму, встановилася диктатура нездар і невігласів. Настав час комсомольських активістів, “висуванців” від сохи й верстата, безсоромних мітингових крикунів. У педагогічному інституті ще якийсь час залишався “революційний татарський бард” Лятиф-заде, призначений доцентом. Та коло біля нього звужувалося, наклепів не меншало: “протягує у своєму викладанні масу арабських, перських і турецьких слів”, “часто відвідує студентський гуртожиток”, “запропонував виписати в бібліотеку літературу з Туреччини” [ЦДАК, П-1, 1, 1679,

124, 134–135]. Надійшов донос і на директора КПІ, який допомагав звільненому Акчокракли: щоб учений не помер з голоду, він замовив виготовити йому наочні посібники.

Після 1934 р. в педагогічному інституті і в КримНДІ працює малодосвідчена молодь, що як правило, закінчила КПІ і була комсомольцями чи кандидати партії [ЦДАК, П-1, 1, 1814, 37–45, 56–57]. Та й вони стали небезпечними для партократії. Декана факультету кримськотатарської мови й літератури А. Іслямова, скажімо, звинуватили в тому, що навчався у Якуба Кемалі і не зрікся його [ЦДАК, П-100, 1, 141, 26]. Був арештований директор КПІ Мустафа Бекіров; який “признався”, що вів контрреволюційну пропаганду і входив до антирадянської організації. Він зробив цікаве зізнання: пропаганда контрреволюційних націоналістичних ідей провадилася завуальовано, у формі зіставлень, порівнянь тощо. Так, коли обговорювалася “справа Скрипника”, ми, мовляв, виступали проти механічного перенесення української дійсності на кримський ґрунт [СБУК, 09667, 45].

Наприкінці 1936 – у першій половині 1937 рр. сталінські кати схопили сотні представників кримськотатарської інтелігенції. Були заарештовані вчені-сходознавці Айвазов, Акчокракли, Боданінський, Лятиф-заде, Байрашевський, Леманов, колишні наркоми освіти Мамут Недім, Р.Александрович, Біял Чагар, журналісти, письменники, музейні працівники, вчителі та інші. Нещасних розшукували по всій країні: Леманова знайшли в Ленінграді, де він влаштувався в Інституті сходознавства; Акчокракли – в Баку. Боданінського, який з 1934 р. мешкав у Москві, заарештували в Тбілісі – він оздоблював фасад будинку Інституту Маркса-Енгельса-Леніна.

Усім їм висунули стандартне звинувачення в контрреволюційній мілліфірковській пропаганді, контрреволюційній діяльності й шпигунстві. Але подумаймо: чи могла цілих 20 років існувати підпільна “Міллі Фірка” в умовах доносительства й тотального поліцейного нагляду? Ясна річ, що цю організацію було б викрито за короткий час.

Слідство над Боданінським, Айвазовим, Акчокракли йшло в Сімферополі, над Лемановим – у Ленінграді, а над Чобан-заде – в Баку. Слідство не пред’явило жодного документа, жодного речового доказу вини заарештованих. Були лише “зізнання” під тортурами. Так, Акчокракли “признавався”: “У статті 1927 р. я відкрито схвалював засновника пантюркізму в Криму Ісмаїла Гаспринського... Будучи дуже близьким до Гаспринського, я після його смерті багато працював над тим, щоб зберегти його праці та організувати в його будинку музей... Оформлення музею було зроблено так, щоб показати Гаспринського як національного героя... Працюючи викладачем в педіні та інших учбових закладах, я у своїх лекціях по історії і національній культурі систематично протягував пантюркістські націоналістичні ідеї” [СБУК, 19393, 21–23]. На судовому засіданні 17 квітня 1938 р. Акчокракли винним себе не визнав; так само поводитися й інші підсудні. Для багатьох з них імітація суду тривала не більше 15 хвилин [СБУК, 09667, 217–219, 224–227 та інші].

17 квітня 1938 р. у Сімферополі виїзна сесія військової колегії Верховного Суду СРСР засудила до страти велику групу татарської інтелігенції і серед них – учених-сходознавців Айвазова, Акчокракли, Боданінського, Лятиф-заде, Байрашевського. Що ж до двох останніх, то їхні документи були вилучені й відправлені в Москву, тому їх немає в архіві НКВС Кримської АРСР. Чобан-заде був засуджений у Баку і страчений в липні 1939 р. [Нагаєв 1991, 166–167].

Єдиний, кому пощастило врятуватися, був Леманов. Він був заарештований у Ленінграді в жовтні 1938 р.; його звинувачували нібито він один з ідеологів пан-

тюркістського руху в СРСР, провадив шпигунську роботу на користь Німеччини, Туреччини й Англії. Однак керівництво Інституту сходознавства дало йому схвальну характеристику: сумлінний працівник, “прекрасний знавець арабської мови, кращий працівник відділу рукописів”. У червні наступного року він був звільнений, “оскільки після 1926 р. його антирадянська діяльність не доведена” [СБУК, 0266, 1–76]. Подальша доля його невідома, певно загинув під час блокади.

Занепад кримського сходознавства завершили війна й депортація з Криму татарського народу в травні 1944 р. Якщо в 1934 р. наука зазнала організаційного погрому, то 1938 р. відбулося фізичне винищення кращих представників нації. Цим, проте, не обмежилось. У травні 1952 р. в Сімферополі пройшла академічна сесія, яка мала на меті завдати татарському народові нищівного теоретичного погрому, переглянути всю історію Криму й брутально фальсифікувати його минуле [Tillet 1969, 290–291]. Сталінські псевдовчені прагнули позбавити цілий народ історичної пам’яті, перетворити на манкуртів. На жаль, чимало теоретичних перекручень і фальсифікацій і досі поширює в Криму офіційна проросійська історіографія.

Період тривалого занепаду, культурного й морального спустошення закінчився, коли почалося масове повернення кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину. Відродження культури й науки в Криму йде з відновленням сходознавчих студій, підготовкою фахівців-сходознавців з цих дисциплін. Сьогодні не дивує, що на наших очах формується нова наука – українознавство, отже, самопізнання, висока історична самосвідомість є ознакою зрілої і вільної нації. Природним повинно бути й відродження татарознавства на основі кращих досягнень розстріляного сходознавства 20–30-х років.

Татарознавство і – в широкому розумінні – сходознавство має тепер у Криму три наукових центри: відділення кримськотатарської філології у Сімферопольському державному університеті, відділення Інституту сходознавства НАН України і факультет сходознавства в Таврійському міжнародному (приватному) університеті. Чи на користь науці розпорошення і так невеликих сил кримських сходознавців? Фактом інтеграції, отже, й примноження потенціалу міг би стати східний факультет у СДУ з традиційними для вітчизняної орієнталістики відділеннями – татарсько-турецьким, арабським і перським з обов’язковим викладанням засад ісламу.

Хотілося б ще раз підкреслити основну думку, що впливає із сказаного. Політичне й економічне відродження Криму неможливе без духовного розвитку кримськотатарського народу. Тільки через пізнання себе, правдиве відтворення минулого, інтелектуальне зростання він знову посяде гідне місце серед цивілізованих народів.

ЛІТЕРАТУРА

Аншин Ф. Д. 1967. “Бекир Вагапович Чобан-заде”. **Народи Азії и Африки.** №1. Москва.

Бахчисарайський державний історико-культурний заповідник (БЗ). Архів, справи 11, 12, 14, 18, 19, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 43, 49.

Возгрин В. Е. 1994. **Империя и Крым – долгий путь к геноциду.** Бахчисарай.

Гордлевский В. А. 1927. “Рукописи Восточного музея Ялты”. **Доклады Академии наук, серия востоковед.** Москва (окремый відбиток).

Гунчак Т. 1993. **Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії.**

Київ.

Дашкевич Я. 1967. "Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко". **Архіви України**. 2. Київ.

Дашкевич Я. 1991. "Україна на межі між Сходом і Заходом". **Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка**. 222. Львів.

Державний архів Одеської області (ДАОО). Фонд 44.

Крачковский И. Ю. 1924. **Отчет о командировке в Крым летом 1924 г.** Москва (окремый відбиток).

Кононов А. Н. 1989. **Библиографический словарь отечественных тюркологов**. 2-е изд. Москва.

Кошлякова Е. А. 1961. "Памяти А. И. Маркевича". **Известия Крымского отдела Географического общества СССР**. 7. Москва.

Кримський А. Ю. 1930. "Література кримських татар". **Студії з Криму**. Київ.

Крымский... 1928. **Крымский педагогический институт им. М. В. Фрунзе 1918–1928**. Симферополь.

Кримський краєзнавчий музей (ККМ). Фонди КП, 24582, 24583, 24584, 24585, 24595, 24601.

Кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського. Рукописи Б. Гафара (РБГ).

Нагаев С. 1991. "Йылнаме.лердеки излер". **Кърым татар эдебияты акъкъында этюдлар**. Ташкент.

Очерки... 1993. **Очерки истории Симферопольского государственного университета**. Симферополь.

Стороженко І. С. 1993. "Тугай-бей – побратим Богдана". **Козацтво**. №1. Дніпропетровськ.

Служба безпеки України в Криму (СБУК). Архів, справи 0236, 0266, 09667, 010260, 17813, 19393, 19442.

Ульяновський В. 1992. "Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета".

Полонська-Василенко Н. Історія України 1. Київ.

Урсу Д. 1994. "Кърым илими ве медениетининь фаржиасы". **Янъы дюнъя**. №20–21. Акъмесджит.

Храпунов І.М. 1989. "Микола Львович Ернст". **Археологія**. №4. Київ.

Центральний державний архів Криму (ЦДАК). Фонди П-1, П-100, Р-20, Р-2865, Р-3814.

Fisher F. 1978. **The Crimean Tatars**. Stanford.

Kirimal E. 1952. **Der Nationale Kampf des Krimturken**. Emsdetten.

Lizzerini E. 1988. "Crimean Tatars". **The Nationalities Question in the Soviet Union**. London.

Tatars... 1988. **Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival**. Durham.

Tillett L. 1969. **The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian nationalities**. Chapel Hill.

Ügküsäl M. 1980. **Kırım türk-tatar ları. Dünü. Bugünü. Yarımı**. Istanbul.

Vernadsky G. 1978. **Russian Historiography. A History**. Belmont (Mass).

